

Откуде Ниш?

Моја прича нема везе са уметношћу ни са Византијом, али има са Нишем. Наши љубазни домаћини проценили су да би овакав скуп посвећен културној историји Ниша и нишког краја у средњем веку било умесно започети једним излетом у дубљу прошлост града, сагледану кроз његово име, и да бих ја био погодан водич на том путу. Избор је пао на мене због једног чланка у којем сам пре осам година покушао да реконструишем историјат овог дуговечног и веома занимљивог топонима,¹ а ја се данас прихватам те части највише из осећања да сам тада причу оставио недовршену, и да дугујем њен наставак; десило се пак да сам у међувремену дошао до извесних додатних сазнања која омогућују да се неке могућности и дилеме предочене у том напису ако већ не реше, оно бар изоштреније сагледају.

Дакле, *откуде Ниш*, да парафразирам стару пошалицу о овдашњем наречју, тј.: одакле потиче име *Ниш*, које је његово крајње порекло и изворно значење? Необразовани народ увиђа толико, да оно нема подлоге у његовом говору, па га, као и иначе у сличним случајевима, изводи од фиктивног личног имена: легенда каже да су градове *Ниш* и *Видин* подигли брат и сестра, *Ниша* и *Вида*. Образовани људи знају да је *Ниш* пословењен облик античког имена града *Naissus* (као што се *Видин* своди преко средњовековног облика *Бдињ* на антички *Bononia*), дакле да је посреди предсловенски топоним. Зналци латинског закључиће да је он и предримски, јер премда се у изворима помиње тек од времена римске власти у овим крајевима, сама чињеница да се не да тумачити из латинских језичких средстава указује да су га Римљани затекли и преузели од домородачког живља. Но за разлику од предсловенског имена Видина, које се среће и другде на некадашњем келтском подручју (једна таква *Bononia* је данашња *Bologna* у северној Италији), и које има прихватљиву келтску етимологију, име *Naissus* је усамљено и непрозирно, а његова језичка припадност може бити само ствар нагађања. Једино што се, на основу општих знања о етничкој прошлости овог дела Европе, сме узети као полазна претпоставка да су његови творци највероватније припадали индоевропској језичкој породици. У кругу оцртаном том претпоставком, а и властитом компетенцијом, кретало се моје трагање за пореклом имена *Naissus*.

¹ А. Лома, *Osamnaest vekova u tri slova: toponim Niš kao živi spomenik prošlosti*, у: Н. Богдановић (прир.), *У светлу царских градова*, Ниш 1994, 7–26.

Пошто добар део присутних није морао читати поменућу расправу о “Осамнаест векова у три слова”, укратко ћу изнети њене закључке, оне који се тичу постанка тог топонима, остављајући овај пут по страни подједнако замршене проблеме његовог гласовног развоја у данашњи облик, које тамо такође подробно разматрам.²

На основу античких записа и у складу са мишљењем већине ранијих проучавалаца овог имена, узео сам да је оно првобитно садржавало глас *v* између *a*, које је било дуго, и *i*, а на основу временски и просторно блиских паралела претпоставио сам да удвојено *ss* рефлектује првобитну групу *sk*. То ме је довело до реконструкције **Nāvisko-*. Тако реконструисан гласовни праоблик имена показује, на индоевропском плану, јасну структуру придевске изведенице суфиксом *-sko-*. Тај суфикс, који се чува и у словенским језицима као *-ски*, служио је за такозвану секундарну деривацију. Кад је реч о именима места, то значи да се она помоћу њега изводе од назива неког другог географског објекта. Код градова је то обично река на којој леже, па се тако *Курск* у Русији прозвао по реци *Кур*, а *Брчко* у Босни је од **Брчко*, по реци *Брки* која протиче кроз град. По тој логици, *Naissus*, првобитно **Nāviskos*, понео је име по реци Нишави, тј. у основи његовог имена лежало би античко име реке, које се може реконструисати као **Nāvuā*. Тај хидроним не само да има паралеле широм индоевропског простора, од Русије до Француске, него се по свој прилици очувао и на овом терену, и то, како се то често дешава, посредно одражен у горњем сливу реке, док га је у својству њеног актуелног назива потиснуло име *Нишава*, које су Словени повратно извели из имена града. Реч је о селима *Горња* и *Доња Невља*, за чије је име већ Франце Безлај претпоставио да се своди на предсловенски назив водотока **Nāvuā*, иако он није имао у виду могућу везу са *Naissus* нити увид у ране турске пописе ових крајева, где се тај топоним поред *Невља* једном пише и *Навља*, што би, с обзиром на неке паралелне развоје у тамошњим говорима, могао бити његов изворни облик, директно изводив из предсловенског **Nāvuā*.

То античко име Нишаве **Nāvuā* — које је, дабогме, само претпостављено, а не и посведочено, па га пишем са звездicom испред, али не са великом него прилично малом, јер се, с обзиром на све поменуте показатеље, та реконструкција чини прилично вероватна — и само је по облику придев, али примарни, изведен од индоевропске речи **nāuis* ‘чун, лађа’ одражене у низу старих језика: стгр. *naūs*, стинд. *nāuh*, лат. *navis*, стир. *navi*, стнорд. *nōr*.³ Тај придев чинио је атрибуцки део изворне синтагме где је други члан био назив за текућу воду, реку, у женском роду. Можемо

² Тамо понуђено тумачење да група *-ш(ь)в-* у стгр. запису *нышьвьскоую (область)* код Првовенчаног (доцније измењена у *-шев-* у *нишевски*) рефлектује предслов. *-šš-* у *Naissus*, као што се и у низу других раних словенских позајмљеница спој консонант + *(ь)v* може тумачити супституцијом стране геминате, у основи се подудара са једном још 1983. учињеном опаском одавно упокојеног академика О. Н. Трубачева, која ми је својевремено промакла (*Этимологический словарь славянских языков* 10, стр. 196 s.v. **konu*).

³ J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I, Bern/München 1959, 755 sq.; M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, Bd. II, Lief. 11, Heidelberg 1992, 39; 59.

чак са извесном вероватноћом претпоставити која је то реч била. Наиме, у фрагменту рановизантијског историчара V в. Приска река на којој лежи Наис назива се *Danúva*. С обзиром на облик имена, који се другде не среће, и на географску удаљеност, неће се радити о бркању Нишаве или Јужне Мораве са Данувијем-Дунавом, него о локалном називу истог порекла као *Danuvius*, коме је у основи стара индоевропска реч *dānu-* ‘водоток, река’. Тако смо дошли до реконструкције пуног назива реке као **Dānus Nāviā*, и до питања у којем је језику он настао и шта је изворно значео. Његов гласовни склоп практично је неизмењен прајезички, самим тим веома мало индикативан за ужу атрибуцију у кругу раних индоевропских дијалеката. Показатељ у том смислу пре може бити распрострањеност саме речи *dānu-* ‘река’, која је ограничена на келтски и ирански домен.⁴ Придев **nāvio-* такође је потврђен у келтском и иранском, али и код других индоевропских огранака, Грка и Индијаца. У раду из 1994, бирајући између Иранаца и Келта, предност сам дао овима другим, чије је присуство у овом делу Балкана од трећег века пре Хр. позната чињеница, док се од носилаца староиранских дијалеката зна само да је између Наиса и *Horgeum Margi*, данашње Ђуприје постојала енклава Сармата, али она се помиње доста касно и највероватније да се ради о Сарматима које је Константин Велики населио 334. године, тако да они нису могли кумовати Нишу, чије је име први пут забележено два столећа раније, док локални Келти јесу, пошто су се ту налазили већ неколико векова пре тог првог помена, а њихово присуство оставило је и друге топонимастичке трагове у Понишављу, као *Remesiana*, *Meldia*. Једним таквим, који нисам поменуо у претходном раду, недавно се позабавио руски келтолог Фалилејев:⁵ то је име кастела у наиској области које бележи Прокопије средином шестог века као *Holódoris*: по свој прилици, тај запис се своди на латински локатив од **Olodura*, што би била секундарна множина келтског назива **Ollo-durum* “велика тврђава”.

Са друге стране, у међувремену сам у следу једног свог другог истраживања дошао до претпоставке да је у овом делу Балкана могло бити носилаца староиранских говора и много раније и у знатно већем броју од Константинових Сармата. Реч је о Трибалима, које још Херодот средином петог века помиње као становнике српског Поморавља. Њихови језички остаци крајње су оскудни, сведени на прегршт личних имена. Осим тога, постоји једна реченица коју у Аристофановој комедији “Птице” изговара смешни варварски бог Трибал, а која, за разлику од других Трибалових реплика, није на исквареном грчком, него на неком Грцима неразумљивом језику. Она гласи *nabaisatreu* и досад је различито тумачена. По интерпретацији коју сам предложио пре пет година,⁶ била би то доста верна грчка предаја староиранске синтагме **nabahi xšaθrē hu* “у царству на небу добро...”. То

⁴ Pokorny, *op. cit.* 175, за проблематично стинд. *dānu-* ‘влага’ (?) уп. најскорије Mayrhofer, *op. cit.* I 10 (1992), 719 sq.

⁵ A. Falileyev, Celtic or Thracian?, *Beiträge zur Namenforschung* 36/2001, 263–267. Уп. V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk “De aedificiis”*, Amsterdam 1970, 106.

⁶ A. Loma, Ein Barbarengott im Wolkenreich und das Problem der sprachlichen Zugehörigkeit der Triballer, *Živa antika* 47-1997, 87–110.

значење имало би свој пун смисао у контексту, јер Трибал изговара ове речи, као констатацију или поздрав, управо након што је доспео у Нефелококигију, фабулозно птичје царство у облацима. Ово тумачење има свој ослонац у паралелном месту из друге, раније Аристофанове комедије, “Ахарњана”, где комедиограф ставља сличан гласовни склоп у уста једном Персијанцу. Стога се мора допустити да је он доцније у “Птицама” произвољно употребио говор једних варвара, Персијанаца, да означи друге, Трибале, што је атинској публици, која није знала ни персијски ни трибалски, било свеједно. У том случају моје објашњење ове реченице, ако је и исправно, не би било релевантно за проблем језичке припадности Трибала.

Ипак се не сме искључити ни могућност да је језик Трибала био крајњи западни огранак староиранског дијалекатског комплекса који се на тлу Европе пружао од северног прибрежја Црног Мора, настањеног Сарматима и Скитима, уз Дунав све до Паноније. Проблем језичке припадности Трибала досад се углавном постављао на основу логике њиховог географског положаја између Илира на западу и Трачана на истоку, те су их једни прибравали Илирима, други Трачанима, док су трећи у њима видели илирско-трачку мешавину, или посебан средњобалкански ентитет, сродан Дарданцима и Мезима. Начелно би се оваквом начину гледања могло приговорити да пренаглашава значај планинских масива на североистоку и северозападу Балканског полуострва на рачун његове средишње осе Морава-Вардар, која се на северу надовезује на Дунав као на природни пут праисторијских миграција из јужноруских степа у дубину Европе. Није непознато да су тим путем продрли у средње Подунавље још пре петог века пре Хр. ирански Сигини, нити да су Трибали, чија се територија на истоку протезала десном обалом Дунава до Искра, били у тесном додиру са Скитима. У вези с том могућношћу, указао сам да крајње оскудни ономастички реликти трибалског језика имају одређена скитско-сарматска сазвучја. Само народносно име *Triballoi* можда се најбоље тумачи из језика данашњих Осета на Кавказу, потомака старих Сармата и Алана, као “народ подељен у три чете, војне формације”, што одговара трибалском начину ратовања како га описује Николај из Дамаска. Једина два позната имена трибалских владара *Khālēs* и *Sýrmos* подсећају на скитско-сарматско лично име *Khalais* и етноним *Sýrmatai*. Уз то се узима да су Трачани од Иранаца позајмили реч *xšāθra-* “власт, царство”, која се препознаје у реплици бога Трибала: она би лежала у основи имена трачког племена *Sátrai*. Према томе, мој својевремени закључак о језичкој припадности античког имена Нишаве треба модификовати у том смислу, да се, поред келтске, мора озбиљно узети и иранска хипотеза.

Од решења ове засад нерешиве дилеме зависи и одговор на друго овде постављено питање: шта је у реконструисаној синтагми **danu- nāviā* значио њен придевски део, тј. у ком је смислу река Нишава означена као **nāviā*? Пошто се тај придев изводи из речи за ‘лађу’, најпре би се могло помишљати на значење ‘пловна река’, а Нишава то, као што знамо, није. Пре осам година сам у вези са тим семантичким проблемом могао само да укажем на развој словенске речи *брод* од ‘газ, прелаз преко реке’ у ‘средство за прелаз преко

воде, пловило, лађа’, чиме се очитује извесна контаминација у језичком изражавању логички супротних значења ‘плован’ и ‘бродив’. Данас сам у стању да кажем нешто више.

Придев **nāvio-* потврђен је у индоиранском, келтском и грчком. Његов грчки одраз *nēios* овде нам није занимљив, јер се непосредно наслања на *naiūs, nēūs* ‘лађа’ и означава само делове лађе, њену посаду или пловидбу, никад текућу воду.

У индоиранском, напротив, овај придев редовно се односи реке. Древни индијски граматичар Панини истиче да у санскриту придев *nāvya-* означава пловну реку, и то не сваку, него само ону која је толико дубока и широка да се не може прећи друкчије него бродом. Недавно је Ридигер Шмит искористио ту опаску за прецизније тумачење староперсијског придева *nāviyā*. Место у бехистунском натпису цара Дарија Првог *utā abiš nāviyā āha* он интерпретира: “и због (нараслих) вода (река Тигар) је била *nāviyā*, тј. није се могла прегазити, него само прећи помоћу пловила”.⁷ Пажљивијом анализом употребе придева *nāvaya-* у химнама тзв. млађе Авесте, који се своди на исти староирански праоблик **nāvya-* а редовно стоји као епитет уз *āfš*, мн. *ārō* ‘воде, реке’, долазимо до закључка да уобичајени превод ‘плован’ - заснован на етимолошкој вези са називом за лађу (за који нема потврде ни у Авести ни у староперсијским натписима, али се одразио у неким средње- и новоиранским језицима) - није најсрећнији, нпр. на местима где се изражава жеља да се река која је *nāvayā*- лако преброди;⁸ ту би боље било превести “набујала”, као и на месту где се упоредо говори о снази коју поседује мужјак камиле у доба парења и река која је *nāvayā*-⁹ очито није реч о сталном својству животиње или водотока, него о бујности као о сезонској појави, води нараслој од пролећних бујица.

Семантички развој индоевропског придева **nāvio-* у овом смеру, какав видимо у индоиранском, могао је, у крајњем исходу, довести до значења ‘плаван’. Оно је потврђено у тохарском језику, где реч *naw* од **nāvya-* значи ‘поплава’.¹⁰ Тохарски језик говорио се у другој половини првог миленија наше ере у источном Туркестану, а посведочен је рукописима нађеним почетком двадесетог века у тамошњим пустињским оазама, који углавном представљају преводе будистичких текстова. Упркос свом положају и имену, које им је савремена наука погрешно наденула по једном иранском племену, Тохарци нису припадали индоиранском огранку индоевропске језичке породице; њихов језик поседује црте које га тешће везују са западним индоевропским језицима какви су латински и германски, него са староиндијским или староиранским. Са друге стране, с обзиром на географско окружење, у тохарском има знатан број речи позајмљених из суседних иранских дијалеката, па ни за саму реч *naw* ‘поплава’ није извесно

⁷ “Und wegen der Wasser war er (scil.: der Tigris) nicht zu durchwaten (eigtl.: nur mittels Boot passierbar)”, R. Schmitt у: *Die Sprache* 34/1989–90, 417 sq.

⁸ Yašt 16, 3, cf. 11, 4.

⁹ Yašt 14, 39; cf. 8, 24.

¹⁰ Реч је посведочена у тзв. тохарском А (кучанском), в. Klaus T. Schmidt у: *Tocharian and Indo-European Studies* 1, Reykyavik 1987, 152 sq., W. Thomas у: *Die Sprache* 33/1987, 138.

да ли је исконска тохарска, или је иранска позајмљеница. У овом другом случају, она би нам пружала посредно сведочанство да је већ у иранској средини био извршен помак значења придева **nāvyo-* од ‘небродив’ до ‘плаван’, тј. до оног смисла у којем би се он могао применити на Нишаву, која је “свуда бродива”, али и бујна, плавна. Руски хидроним *Навля*, име једној притоци Десне, ако је одраз иранског **Nāvuyā*, како се то допушта,¹¹ пре би се односио на ову другу, него на ону прву особину свога десигната, јер он не спада у велике водотокове у области. У новоперсијском језику *nāv* значи ‘канал за наводњавање’.¹²

Другачији развитак значења придев **nāviyo-* имао је у келтским језицима. У њиховом британском огранку постоје речи велшки *noe*, бретонски *neo* које се изводе из поименичења тог придева у женском роду **nāviā* а значе ‘плитак дрвени суд, наћве’¹³ (по некима, изворно значење речи *nāus* у индоевропском прајезику било је не ‘лађа’, него ‘коритаст дрвени суд’, па одатле ‘чун’¹⁴). Штавише, на садашњим и некадашњим келтским подручјима срећемо топониме и хидрониме који се своде на исти пралик, **nāv(i)ā*, а означавају уске, коритасте долине и реке које кроз њих теку.¹⁵ Можемо закључити да се назив **danu- nāviā*, ако је келтског порекла, понајпре односио на клисурасто корито Нишаве у великом делу њеног тока.

Ту се ова прича завршава, засад. Надам се да ће она добити и своје даље наставке, свеједно из чијег пера, и да ћемо са сваким од њих бити корак ближе одговору на питања о пореклу и изворном значењу имена Ниша, која су свакако занимљива и изван уског круга стручњака, јер се ради о једном од старијих и знаменитијих градова Европе.

Aleksandar Loma
WHERE IS NIŠ FROM?

The ancient name of Niš, *Nā(v)issus*, can be traced back to **Nāvisko-*, a secondary adjective derived from the pre-Roman name of the river the city lies on (today's *Nišava*). It seems to be preserved in the name of a village situated in the upper basin of Nišava, *Nevlja*, former *Navlja*, probably reflecting Pre-Slavic **Nāvyā*, which is, in its turn, explainable as a primary adjective added to a word meaning ‘river’; it may have been I.-E. **dānu-*, for in a fragment of Priscus (5th century AD) Nišava is called *Danúva*. Thus reconstructed, the original designation **Dānu- Nāvyā-* can be attributed either to the Balkan Celts or to the (presumably Iranian) Triballi, both Celtic and Old Iranian sharing the word **dānu-* ‘river’. As for the concrete meaning of the attribute **nāvyā*, it can not be directly related to I. -E. *nāus* ‘ship’, for Nišava is no navigable; in Celtic, this name may have designated a trough-shaped valley, and in Iranian an inundating river.

¹¹ Уп. М. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, I. *Die Iranier im Sudrußland*, Leipzig 1923, прештампано у: id., *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde* I, Berlin 1971, 168.

¹² P. Horn, *Grundriß der neupersischen Etymologie*, Straßburg 1893, 229.

¹³ Pokorny l.c.

¹⁴ Уп. Mayrhofer l.c., са лит.

¹⁵ Нпр. *Naive* < келт. **nāv-iā* ‘sheepvormige (dalkom)’, J. Devleeschouwer, *Het ontstaan der Nederlands-Franse taalgrens* (VI), *Naamkunde* 21/1989, 160–180.